

ÜNİVERSİTE GENÇLİĞİ, SİYASET VE PROTESTO HAREKETLERİ

DR. ERSAN ERSOY*

Giriş

Toplumdaki aksamalara, düzensizliklere karşı duyarlı olan gençlik kesimi, kendilerini geleceğin inşasında sorumlu görmektedirler. Üniversite gençliği ise kendine has kültür ve bilgi yapısıyla bu sorumluluk duygusunu derinden hisseden, düşüncelerini harekete geçirmek uğraşısı ve amacı içerisinde olan, toplumun dinamik ve aktif bir kesimini oluşturmaktadır. Taşımış olduğu özellikler ve bulunduğu konum itibarıyla üniversite gençliği, diğer toplumsal kategorileri de etkileyebilen ve yaptığı eylemler ile dönem dönem ses getiren bir potansiyele sahiptir. Genel olarak üniversite gençliği öncülüğünde, gençliğin, sosyal yapıdaki aksaklıklara ve düzensizliklere karşı verdiği önemli tepki yollarından biri de hiç kuşkusuz protesto davranışlarıdır.

Gençlik hareketleri artık günümüz toplumlarında, savaş, sefalet, enflasyon kadar yaygın ve önemli bir problem olarak kendini göstermektedir. 1960'lı yıllardan itibaren bu hareket bütün toplumlarda hızlı bir artış göstererek meydana gelmiştir. Genellikle “gençliğin başkaldırısı”, “gençlik eylemleri” veya “gençlik hareketleri” olarak adlandırılan bu oluşum daha çok yükseköğretim kurumlarında kendini ortaya koymuştur. Bu yüzden çoğu zaman bu hareketlere, “öğrenci hareketleri” adı verilmiştir. Öğrenci hareketleri genellikle, taleplerini ve değişim arzularını ifade etmek amacıyla, protestoyu sistemden çıktı temin etme doğrultusunda, önemli ve etkili bir araç olarak görmüş ve sesini duyurmak için çoğu zaman bu aracı kullanmıştır.

* İnönü Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi.

Öğrenci hareketleri genellikle, taleplerini ve değişim arzularını ifade etmek amacıyla, protestoyu sistemden çıktı temin etme doğrultusunda, önemli ve etkili bir araç olarak görmüş ve sesini duyurmak için çoğu zaman bu aracı kullanmıştır.

Protesto, gençliğin sosyal ve siyasi yapıya yönelik talep, istek ve beklentilerini ifade etmek amacıyla sık sık kullandıkları bir vasıttır. Sistemden çıktı temin etmeyi amaçlayan protesto davranışı, huzursuzluk ve memnuniyetsizlik kaynağı olan unsurun değişmesi arzusuyla, bazen olağandışı yolları da kullanarak, otoritelerin dikkatini çekme amacını taşımaktadır. Gençlerin protesto davranışına girmelerinde, gelecek endişesi, yaş, cinsiyet, ekonomik durum, siyasi tutum ve gruba mensubiyet gibi değişkenler etkili olan faktörlerdendir.

Türkiye’de de öğrenci hareketlerinin toplumsal yapı üzerinde önemli bir rolü ve etkisi olduğunu söyleyebiliriz. Türkiye’de meydana gelen öğrenci hareketleri, bazı siyasi ideolojilerinde kışkırtmasıyla birlikte, iç çalkantılara, teröre, sosyal huzursuzluklara, askerî darbelere sebep olmuş ve dolayısıyla bir bütün olarak ülkenin istikrarına engel

teşkil etmiştir. Gerek dünyada ve gerekse ülkemizde gençlik hareketlerinin bu denli büyük rol oynaması, konunun ele alınmasını gerekli kılmaktadır.

Gençlik Başımda Duman!

İnsan hayatı, bebeklik, çocukluk, gençlik, olgunluk ve yaşlılık dönemlerinden geçmektedir. Bunlar arasında en önemli dönemlerden birisi olan gençlik, bağımlı çocukluktan (Şener 1991: 15) bağımsız ve sorumluluğu içeren olgunluk arasında bir köprü konumundadır. Gençliğin insan hayatında bir geçiş dönemine tekabül etmesi, bu dönemin kendine has özelliklerinin de orta çıkmasına sebep olmaktadır.

İnsanların en hareketli ve en dinamik olduğu, kişiliğinin yavaş yavaş oluşmaya başladığı dönem olan gençlik, bireyin biyolojik ve duygusal süreçlerindeki değişimlerle başlayan, cinsel ve psiko-sosyal olgunluğa doğru gelişmesi ile sürerek bireyin bağımsızlığını ve sosyal üretkenliğini kazandığı belirlenmemiş bir zamanda sona eren dönemi ifade eder. Bu dönemde, hızlı fiziksel ve sosyal değişiklikler meydana gelir (Özbay1996:12). Genellikle gençlik döneminin başlangıcı biyolojik değişikliklerle, sonlanışı ise bireyin ekonomik bağımsızlığını kazanması gibi sosyal faktörlerle belirlenmeye çalışılmıştır. Ancak kişilerin farklı gelişim düzeyleri dikkate alındığı takdirde, bütün insanların belirli bir yaş döneminde gençliğe girmelerinin mümkün olmadığını söyleyebiliriz. Bu nedenle sadece biyolojik faktörü ele alarak gençliği ve gençlik dönemini belirlemek kanaatimizce mümkün değildir.

Köknel'e göre genç, belirli ve sınırlı bir yaş dilimi içinde duygu, düşünce ve tutum olarak gelişme çabası harcayan kişidir (Köknel1996:32-35). Bu gibi tanımlar ise her şeyden önce gençliği, öğrenme aktivitelerini kapsayan dinamik ve değişken bir süreç olarak açıklamaktadır (Ünver 1986: 2). Burada henüz olgunlaşmamış bir insanın sosyal olgunluğa yöneltilmesi süreci ortaya çıkmaktadır. Bu süreç ise sosyalleşme olarak tanımlanmaktadır. Genç, sosyalleşmesini henüz tamamlamamış kişidir (Çelebi 1987: 103-104). Bu sebeple kimlik arayışının ve bunalımının yaşandığı gençlik döneminde, sosyalleşme süreci önemli bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır (Hökelekli 2002: 11). Birey yaşadığı toplumun yetişkin ve aktif bir üyesi olma yolunda, sosyalleşme sürecinden geçerek, ilerideki hayatını üzerine kuracağı temel kişilik yapısını oluşturur. Ferdin gençlik döneminde inşa ettiği bu kişiliği, onun hayatı boyunca davranış ve tutumlarına da tesir eder.

Geçmişten günümüze gençlikle ilgili yapılan değerlendirmeler onların coşkun bir yapıda olduklarını göstermesine karşılık, henüz yerleşmeyen kişilik yapısı ve sahip olunan zayıf bir irade neticesinde, bu dönemde çelişkili tavırların da ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Janssen 1999: 152). Aristo, gençleri çabucak alevlenen, huysuz, vurdumduymaz yaratıklar olarak görmüştür. Hatta hayatının tümünü gençliğin yetiştirmesine adanmış Sokrat, mezar taşına gençleri kınayan yazılar yazdırmıştır: "Bu gençler birer zalim oldular, büyüklerine saygısızlık ediyorlar, benciller, kötü davranışları var, sadece lüksü seviyorlar." (Ekşi 1991:281). Filozofların bu düşünceleri, aslında gençliğin kendine has özellikleri itibarıyla, inişli çıkışlı duygusal bir atmosferde, bazen kırılmalı içe kapanık, bazen de coşkulu davranışlar gösteren bir kesim olduğuna dikkatimizi çekmektedir (Hökelekli 2002: 11). Zira, hem bedeni hem de ruhi olarak büyük bir coşkunluğa sahip olan genç, potansiyel bir enerjiyi de bünyesinde barındırmaktadır.

Neticede bütün bu izahlardan hareketle gençliği, insan hayatında belirli bir döneme işaret etmekle birlikte, bu dönemde insanın gelişmesini, yetişmesini ve üyesi olduğu toplumun kültürünü benimseyerek, kişilik yapısını oluşturması sürecini ifade eden, bağımlı çocukluk ile olgunluk arasında kalan bir geçiş dönemi olarak tanımlayabiliriz (Ersoy 1999:8).

Gençlik Hareketlerinin Sosyolojik Boyutu

İstikrarlı bir toplumda, yani bireylerin hedeflerinin belirli olduğu ve bu hedeflere götüreceği yolların (araçların) bulunduğu toplumda, sosyal ve kültürel yapı, ahenkli bir bütün teşkil etmektedir ve bunlara atfedilen değer dengeli bir şekildedir (Saran1975:72-73). Ancak meşru gayelerle meşru yollar arasında bu denge her zaman devam etmeyebilir. Gayelere atfedilen değer, vasıtalara verilen değer aleyhine bir artma gösterirse, bireyler her ne pahasına olursa olsun, toplum tarafından ister tasvip edilsin, isterse edilmesin, elde edilmek istenen kültürel hedefleri sağlamak için meşru yollardan sapma eğilimi içerisinde olacaklardır (Altuğ

Gençlik, toplumdaki hadiselere ve değişimlere karşı çok duyarlı olan bir kesimdir. Gençler, kendilerini geleceğin umudu olarak ve milleti geri kalmışlıktan, çağdaş ve zengin toplumlar düzeyine varmak doğrultusunda değiştirmek görevi ile yükümlü görmektedir.

ve Köknel1970: 21-22). Çoğu zaman bu dengenin bozulmasına toplumların geçirmiş oldukları hızlı sosyal değişimlerin sebep olduğunu söyleyebiliriz.

Toplumların yaşadığı sosyo-kültürel değişimler, toplum içerisinde sosyal hareketlerin oluşmasına sebep olur (Penner 1978:333). Zira sosyal hareketler, "Bir parçası olduğu toplumdaki değişmeyi özendirmeye ya da değişmeye direnme amacına yönelik kolektif bir çaba." olarak da tanımlanmaktadır (Bottomore). Bu çerçevede sosyal hareketler çok fazla sayıda kişinin yaşadığı huzursuzluktan, tehlikeden, yoksunluktan ya da arzulanan bir amaçtan kaynaklanan etkileşim süreçleridir. Sosyal harekete, aynı huzursuzluğu, tehlikeyi, yoksunluğu ya da amacı paylaşan çok sayıda kişi farklı derecelerde katılmaktadır (Muzaffer ve Carolyn 1996: 722). Sosyal hareketler, temelde sosyo-psikolojik nitelikli oluşumların bir yansıması olup, kolektif davranışlar olarak belirtilmektedir (Türkdoğan1997: 24). Hedeflenen yolda hareket çoğu zaman amacına ulaşmak için araç olarak gösteri, protesto, grev, boykot, miting

gibi çeşitli yollara başvurur (Morgan 1995:385). Gençliğin bir bölümünün veya büyük çoğunluğunun paylaştığı huzursuzluktan ve memnuniyetsizlikten dolayı ortaya çıkan gençlik hareketleri de toplum içerisinde ortaya koyduğu oluşum ve çabalar itibarıyla sosyal hareketler içerisinde değerlendirilmesi gerekir.

Gençlik, toplumdaki hadiselere ve değişimlere karşı çok duyarlı olan bir kesimdir. Gençler, kendilerini geleceğin umudu olarak ve milleti geri kalmışlıktan, çağdaş ve zengin toplumlar düzeyine varmak doğrultusunda değiştirmek görevi ile yükümlü görmektedir. Bu sebeple toplumsal huzursuzluklardan ve dengesizliklerden hemen etkilenmektedirler. Huzursuzluklarını şu veya bu şekilde dışa vururken, bazen de huzursuzluklarının kaynağı olan sosyal ve ekonomik yapıdan yabancılaştıklarını da gösteren davranış türlerini sergilemektedirler (Ergil 1979: 252). Zira söz konusu sosyo-ekonomik şartların hızlı değişimi bir yandan geleneklerin etkisini azaltırken diğer yandan da gençlerin dayanacağı bir değerler sistemini ortaya koymamaktadır (Kışlalı 1974: 24). Bu durumda cemiyetle tam anlamıyla bütünleşemeyen ve değer karmaşası içerisinde kalan gençler, ya siyasi-sosyal bir ilgisizlik içerisinde alt kültür gruplarına katılmakta veya istismara daha açık bir vaziyette, sistemin rahatsız edici unsurlarına karşı aktif eylemlere girişebilmektedirler.

Köklü sosyal değişimler geçiren toplumlar, bu değişimleri mücadelesiz ve çatışmasız bir şekilde atlatamamaktadırlar. İşte böylesi ortamda bulunan gençler, siyasi bilinç ve kişilik yapılarına göre sisteme farklı tepkilerde bulunacaklardır. Böyle bir durumdaki gençlik, adaletsizliklere, zorlamalara ve baskıya karşı tepkilerini, okul ve mesleki hayat arasındaki yarı yolda, çeşitli ailevi ve mesleki endişelerden uzak, çoğu zaman daha serbest ve kendiliğinden ortaya koymaktadır (Lauritzen 1990: 48). Tepkinin boyutu açısından bazı gençler, mevcut durumun muhafazasına çaba gösterirken, bazıları da boykot, protesto, işgal ve çeşitli şiddet eylemleri gibi mevcut düzene yönelik eylemlere girişeceklerdir. Gençlerin bu tür eylemlere girişmesinde, gelecek beklentileri, siyasi konular hakkında bilgi ve siyasi ilgi düzeyleri, çevreleri, herhangi bir ideolojiye veya gruba mensup olmaları ve problemin kendilerini ne derece etkilediği hususları önemli faktörlerdendir.

Dolayısıyla gençlik hareketlerinin oluşumunu, toplumlarda meydana gelen sosyo-kültürel yapılarıdaki değişimler ile açıklamaya çalışanlar, hızlı değişme sonucunda meydana gelen anomik ortamın etkisiyle, hedeflerine ulaşmak isteyen gençlerin bir araya gelerek, kendileri için problem teşkil eden hususların düzeltilmesine yönelik giriştikleri çabaların tümü olarak değerlendirmişlerdir. Bu durumu özetle şöyle belirtebiliriz:

Mevcut Nizam → Sosyo-Kültürel Değişme → Anomik Ortam → İstismar ve Gruplaşma → Öğrenci Hareketleri

Aslında gençlik hareketlerinin meydana gelmesinde, İbn-i Haldun'un ifadesiyle onların güçlü bir "asabiyet" duygusuna sahip olmasının da önemli bir yeri bulunmaktadır. Hareket, içerisinde oluşan dayanışma, birlik ve kuvveti yapısında taşımaktadır. Dolayısıyla bu asabiyet, hem bütünleşmeyi hem de kendi içinde güçlü olmayı bünyesinde saklı tutmaktadır (İnan 1989: 18). Horney(1986: 56-59) ise kişilerin güçlü bir dayanışma içerisinde olmasına, onların ortak amaçlarının ve çıkarlarının tehdit altında olması, aynı öfkeye ve ortak düşmana sahip olmalarının sebep olduğunu söylemektedir. Böyle bir durumda olan herhangi bir gençlik grubuna diğerlerinden gelen saldırı, misilleme, intikam ve karşı saldırı ile karşılaşacaktır. Şerif Mardin, gençlik hareketlerinde görülen bu durumu "kan davasının mekanizması"na benzetmektedir (Mardin 1982: 255).

Üniversite Gençliği ve Protesto Hareketleri

Üniversite, bilginin ve fikirlerin uzman kişiler tarafından üretildiği, üretilen bilgilerin toplum ile paylaşıldığı bir merkez olarak tanımlanmaktadır (Türkdoğan 1985: 228). Bu yönüyle üniversiteler, topluma sağlıklı ve doğru bilgiyi kazandıran kurumlar olma özelliğini taşımaktadırlar. Üniversiteler sağlıklı ve doğru bilgiyi topluma kazandırmalarının yanında farklılıkları bünyesinde barındıran ve farklı fikirlerin özgürlük ortamı içerisinde birini sorgulamaya da tabi tuttuğu demokratik kurumlardır.

Üniversite gençliği kendine özgü problemlerinin yanında, toplumdaki aksamalara, huzursuzluklara ve problemlere karşı çok hassas olan bir kesimdir. Pek çok politik, ekonomik ve sosyal hareketler gençlerin etkisi ile gerçekleştirilmektedir.

Dolayısıyla üniversiteler şiddetin korunduğu ve kutsandığı mekânlar olmayacağı gibi şiddete başvurulmadığı sürece öğrenci ve akademisyenlerin protesto haklarının da saklı olduğu mekânlardır (Küçükcan 2012). Ancak, Osmanlıdan Cumhuriyet'e ve günümüze kadar olan yükseköğretim tarihimizde ideolojik kamplaşmaların ve gruplaşmaların da tesiriyle üniversiteler, sadece protestonun değil şiddet olaylarının da sıkça gerçekleştiği kurumlar olarak kendini göstermişlerdir.

Bu durum önemli ölçüde üniversite gençliğinin sosyolojik özellikleri ile alakalıdır. Üniversite gençliği kendine özgü problemlerinin yanında, toplumdaki aksamalara, huzursuzluklara ve problemlere karşı çok hassas olan bir kesimdir. Pek çok politik, ekonomik ve sosyal hareketler gençlerin etkisi ile gerçekleştirilmektedir. Özellikle protesto, gösteri ve başkaldırı olaylarında gençler, en önde gitmektedirler. Gençliğin zinde bir güç olması, toplumun bütününe etki altına alacak konuma

sahip olması, inandıkları davadan kolay kolay vazgeçmemeleri onların birçok olayda ön sıralarda gitmesine yol açmaktadır (Şener 1991: 17). Dolayısıyla toplumun genelinde ortaya çıkan sorunlar, ilk başta üniversite gençliğinin tepkisine neden olmakta ve bu tepkiler ise çoğunlukla protesto ile karşılık bulmaktadır.

Büyük "reddiye sloganı" olarak tanımlanan protesto, (Habermas 1992: 38) genel olarak kitle demokrasilerindeki siyasi muhalefetin etkisizliğinden kaynaklanıp sistemle bütünleşmekten uzak durmak ve her şeyi kapsayan kitle iletişim sisteminin bundan irkilmesini amaçlamaktadır. Protesto, bir problemin ve huzursuzluğun etkisiyle meydana gelen ve bunu ifade etmenin olağan yollarının kapalı olması sebebiyle insanların dolu olan elektriklerinin olağandışı yollarla boşalması işlemidir. Esasen biz duygusunun hâkim olduğu toplulukta kendini gösteren protestonun, kolektif bir etkileşim sürecinin ürünü olduğunu ve kıvılcım niteliği sayılan bir olay, bir etki sonucunda meydana geldiğini söyleyebiliriz.

Bütün eksikliklerine rağmen protestoyu belirli bir süre devam eden bir problem ve huzursuzluktan kaynaklanıp, düzene ve otoriteye tepki göstererek radikal ve hızlı değişmeye zorlayan, bunun içinde gerekirse fiziki kuvvet (şiddet) ve meşru olmayan yolları kullanan, olağandışı bir siyasi katılım ve etkileşim süreci olarak tanımlayabiliriz.

Bir Siyasi Katılım Biçimi Olarak: Protesto ve Özellikleri

Genel olarak siyasi katılım, “Bireyin (vatandaşın) siyasal sistem karşısındaki durumunu, tutumunu ve davranışlarını gösteren bir kavramdır” (Daver 1990: 203). Siyasi sistem karşısında vatandaşların tutumları ve davranışları ise farklı farklıdır. Bazı insanlar siyasi sistemi olduğu gibi kabul eder ve davranışlarını siyasi sisteme göre ayarlamaya çalışırlar. Bazıları da sistemi düzeltmek, değiştirmek için çaba harcarlar. Her halükarda katılım insanlarda bulunan siyasi ilgi vasıtasıyla gerçekleşmektedir (Kalaycıoğlu 1980: 188). Bu ilgi ise o toplumun siyasi kültürü ile alakalı olup bireyden bireye değiştiği gibi toplumdan topluma da farklılık arz edecektir.

Siyasi katılım biçimlerini, “olağan” (alışlagelmiş) ve “olağan dışı” başlıkları altında toplamak mümkündür. Olağan siyasi katılım, seçim süreciyle siyasi rejim tarafından konulmuş kural ve normlara uygun olan eylemlerden oluşmuştur. Bu katılım en kolay akla gelen ögesi oy kullanmaktır. Daha sonra parti kurmak, parti toplantılarına katılmak, partiye yardımda bulunmak, başkalarını ikna etmeye çalışmak gibi davranış biçimlerini belirtebiliriz (Turan 1986: 69-72). Bunun yanında siyasi sisteme yöneltilen talepler, eğer siyasi kurumlar tarafından yeterince uyumlu esnek ve güçlü bir şekilde karşılanamıyorsa o zaman olağandışı siyasi katılım biçimlerine başvurma durumu ortaya çıkar (Kalaycıoğlu 1984: 218-219). Dolayısıyla olağandışı siyasi katılım bireyin siyasi amaçlarına ulaşması için fiziksel kuvvet (şiddet) kullanmasıyla ve bu amaçla, özellikle siyasi rejimin kural ve normlarına karşı çıkmak suretiyle giriştiği faaliyetlerden oluşur. Bu tür faaliyetler içinde dilekçe vermek, boykot, protesto, işgal, grev, barikat kurup trafiği kesmek, bina giriş çıkışlarını engellemek; kira, faiz ödemeyi reddetmek, mülke zarar vermek (Pencere kırmak arabalara zarar vermek, ateşli silahlar ve bombalar kullanarak suikast ve saldırı da bulunmak türünden faaliyetleri dâhil edebiliriz (Kalaycıoğlu 1984: 204). Diğer taraftan protesto ve onun sonucunda meydana gelen bu gibi hareketlerin “norm dışı” eylemler olarak ve bir siyasi katılım biçimini oluşturduğu belirtilmektedir (Türkdoğan1997:73).

Protestonun Sebepleri ve Özellikleri

Toplumsal dengesizliklere karşı yakından alakalı olan gençlerin protesto davranışına yönelmesine sebep olan bazı durumlar mevcuttur. Bunların başında belirttiğimiz, cemiyet içerisindeki amaç vasıta ilişkilerindeki uyumsuzluklar gelmektedir. Bir tarafta ideal ve hedeften mahrum kişiler, öteki tarafta yüksek hedefe ve ülküye rağmen vasıta yetersizliği. Söz konusu bu durumlar, amaç yada vasıtanın reddedilmesine ve alternatif vasıta arayışlarına (protesto, şiddet olayları...vb) sapmalarına sebep olacaktır. İkisinin bir arada olumsuz bir şekilde boy göstermesi ise daha vahim bir şekilde toplumun her şeyini reddetmeye yol açacaktır. Bu da gençliğe yüksek bir hedefi aşılmanın, ayrıca bu hedefe götürecek vasıtaları sağlamanın ne kadar elzem olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

Toplumlarda ortaya çıkan protesto hareketleri bir problemin varlığından veya ihtiyaçlarının karşılanamamasından doğan engellenme duygusundan dolayı meydana gelebilir. Bir toplumdaki sosyo-ekonomik ilerlemeler ile birlikte ortaya çıkan sosyal değişme ve sosyal hareketlilik gibi faktörlerin etkisiyle oluşan ihtiyaçlar (beklentiler) tatmin olması gereklidir. İktisadi büyüme ve gelişmenin hızı ne olursa olsun, beklentilerin tatmininin imkânsız olduğu inancının oluşturacağı engelleme veya tatminsizlik duygusu çok ciddi sorunlar ve tepkiler doğurur. Birey, kendini engellenmiş hissettiği zaman kendisini yıkıcılığa, güce veya boyun eğme özlemine kaptırır (Fcomm 1990:251). Bir engel dolayısıyla hedefe erişememek ve gerginliği ortadan kaldıramama hâli bireylerde yanlış intibaka götüren birçok davranışlara yol açar. Bu engelleme (frustrasyon) neticesinde her şeyden önce yeni tatmin yolları meydana çıkar. İdrakte ve tanımada değişiklikler olur. Engellenmenin sonuçlarının mahiyeti ise engellenmenin şiddetine bağlıdır. Engelleme sonucunda da öfke, kızgınlık, saldırganlık, eşya ve insanlara maddi zarar ve tahrip gibi hareketler ortaya çıkabilir (Krech ve Crutchfield1980:67). Ortak bir ihtiyaç için kendini engellenmiş kabul eden bireyler, ortak olarak hareket etme eğilimi içerisinde olurlar.

Bir toplumdaki siyasi istikrar, nihai olarak o toplumda mevcut bulunacak tatmin edilmiş bir zihniyete ve ruh hâline bağlıdır. Davies'e göre tatmin olup olmama, siyasi sessizliğin belirleyicisi olmaktadır. Davies'e göre bireylerdeki tatminsizlik ve yoksunluk duyguları siyasi protesto eylemlerinin ortaya çıkmasına sebep olur. Gerçekleştirilemeyen ya da gerçekleştirme alanı bulunmayan duygu, düşünce ve ihtiyaçlar hiçbir işe yaramaz. Hatta bu duygu ve düşüncenin taşıyıcısı insanı rahatsız eder. Yukarıdaki şekilde de anlaşılacağı gibi toplumdaki bir kişinin veya grubun artan ihtiyaçları karşısında bunların tatmin edilmesi gerekir. Eğer beklenen ihtiyaç tatmini ile gerçekleşen ihtiyaç tatmini arasındaki fark büyürse insanlarda göreceli mahrumiyet duygusu oluşur (Deth ve Scarbrough1975: 24) ve böyle bir toplumdaki insanların otoriteye karşı bir başkaldırısı ve protestosu meydana gelir. T. Gurr'un kavramlaştırdığı (Michaud1991: 99) kişilerde ki görece yoksunluk, ne kadar yaygın ve derinden hissedilen bir duygu biçiminde topluma hâkim olursa protesto ve arkasından gelen şiddet olayları da o derece fazla olacaktır.

Eğer birey için yapacağı eylem, arzu ettiği hedeflere onu daha etkin bir biçimde ulaştırabilecek başka bir eylem biçimi söz konusu değilse bireye o eylemi yapmak cazip gelir. Muller'e göre siyasi protesto eylemleri de kısmen bu biçimde yapılan hesaplamaların ürünüdür. Birey yasal ve olağan yollardan siyasi sistemi etkileme imkânı azalmış görürse onu olağandışı ve yasal olmayan yollara başvurarak etkilemeye çalışacaktır (Kalaycıoğlu 1984: 291). Böylece siyasi sisteme yabancılaşan birey, ona yegâne düşman gözüyle bakar ve onu protesto hareketinde daha çok şiddet içeren yollara müracaat eder.

Bireyin siyasi sisteme yabancılaşmasının yanında toplumun siyasi kültürünün, protesto davranışına ilişkin barındırdığı değerler, onun frekansına ve derecesine

etki etmektedir. Siyasi kültürün protestoyu olağan karşılaması ve kolaylaştırması, toplum içindeki insanların da olağan siyasi katılım yollarının yanında, sık sık protesto hareketine başvurmalarına sebep olacaktır. Zira modernleşme süreci içerisinde, ifade özgürlüğüne imkân tanıyan demokratik modern kurumların da etkisiyle, toplumların daha sivil bir karaktere bürünmesiyle birlikte protesto hareketleri daha çok meydana gelmiştir.

Siyasi sisteme karşı ortaya konulan talep olarak protesto, sistemden çıktı temin etmeyi amaçlar. Bu açıdan geçmişte yapılan protestolar toplumdaki protestoların bir sebebi olarak belirtilmektedir. Protesto eylemi ile sistemden çıktı temini ancak protestoya konu olan sorunun geniş çapta hissedilen fakat dile getirilmeyen bir sorun olmasıyla mümkün olduğu iddia edilmektedir. Özellikle geçmişte siyasi protesto eylemlerinin etkin bir çıktı temin etme aracı olarak kullanılabilmiş olması onların yeniden kullanılma ihtimalini de arttırmaktadır (Kalaycıoğlu 1984: 285-286). Dolayısıyla bugünkü protestoların sebeplerinden birisi olarak geçmişte yapılan protestoları gösterebiliriz.

Toplumlarda meydana gelen protesto hareketlerinin bir başka sebebi de insanların sahip oldukları ideolojileridir. Bireylerin, hâlihazırdaki yapı ile kendi ideolojilerinin öngördüğü, iman ettikleri ve hülyasına daldıkları yapı arasında fark olunca ideolojik örgütlenmenin ve gruplaşmanın da tesiriyle, sistemi ve yapıyı değiştirmek amacıyla, kanlı şiddet eylemlerinden, örgütlü ve kitlesel protesto hareketlerine kadar olan bir çizgideki olaylara müracaat edebilmektedirler. Böylesi protestoların çoğunda problemi çözme amacı güdülmek yerine, araya kendi sesini sıkıştırmak, varlığını ispatlamak ve tepki çekmek uğraşısı verilmektedir. Bu doğrultuda insanlar, herhangi bir sudan sebebi bahane edip protesto hareketlerine katılmaktadırlar. Esas amaç, kendi ideolojilerini sisteme oturtmaktır. Örneğin 1 Mayıs'ta, örgütlerin kuruluş yıl dönümlerinde veya ideolojik olarak önemli olan herhangi bir günde, yemek boykotları, rektörü protesto vb. hareketlere katılmaktadırlar. Sanki bu huzursuzluklar sadece o gün ortaya çıkmış gibi protesto ve şiddet olaylarına girişmektedirler ..!

Protestoya giren topluluk, kolektif bilincinde yansıyan kelimeleri sloganlaştırır. Protesto esnasında kendini ve problemlerini bu sloganlarla ifade eder. Topluluk bu şekilde hem kendini hem de problemini ifade etmekle birlikte kitlede biriken elektrik, sloganlardan ve haykırışlardan, yıkıcı ve tahrip edici şiddet boyutlarına kadar olan bir eylemle boşaltılmaktadır. Protesto hareketi içindeki kitle, amaçlarını ifade etmek için kısa sloganlar kullanır. Bu sloganlar o kitle ile özdeşleşmiş bir durumda da

Protestoya giren topluluk, kolektif bilincinde yansıyan kelimeleri sloganlaştırır. Protesto esnasında kendini ve problemlerini bu sloganlarla ifade eder.

Modern toplum yapısının insanın ihtiyaçlarını karşılama noktasında yetersiz kalması ile oluşan problemlerin ve sancuların yoğunlaşması nedeniyle, post-modern olarak belirtilen yeni bir toplum tipi doğmuştur.

olabilir. Esasen bu duruma daha önce belirli bir teşkilatlanmaya ve ortak bir geçmişe sahip olan bir kitlede rastlanır. Fakat, Sabri Ülgener'e göre, slogan olan bu kelimelerin artık ruhları gitmiş cesetler gibi içleri boşaltılmıştır. Ona göre "boşalma ve kurma ile beraber söz ve deyimlerin peş peşe slogan hâline dönüştüğü bir döneme ayak basılıyor. Slogan aslında, bir savaş narası, bir hücum çılgılığı demek! Ritim ve ton olarak yankılanışı, akıl ve mantık tarafına seslenişinden daha güçlü ve sürükleyici... Sloganlar, bu hâliyle davaya taraftar katmak veya hasım yaratmak noktasında paketlenip ileri sürülen kısa, toplu ifade şekilleridir... His ve emisyon tarafına ağırlık vererek davaya her ne zaman güç katılma yoluna gidilse slogan imdada yetişiyor ve yetiştiği yerde akıl ve mantık duygusallığın gerisinde kalıyor." (Ülgener1980: 38).

Protesto Türleri

Protesto biçimleri, içinde meydana geldiği kültürel ve sosyal yapı şartlarına göre farklılıklar göstermektedir. Bu durum, bireylerin hareket biçimlerini, sınırlarını ve usullerini onaylayan kültürel yapının özellikleri ve sosyal yapının sunmuş olduğu vasıtaların mahiyeti ile yakından alakalıdır.

Sosyal yapının özellikleri ve karakteri, yapı bünyesinde gerçekleşen protestoların biçimlerine de tesir etmektedir. Geleneksel toplumlarda örgütlü-kitlesele protesto hareketlerine az rastlanılmaktadır. Bu durum daha çok, cemaat karakteri arz eden böylesi toplumlarda sosyal hayatın, menfaate yönelik değil içe dönük olarak yaşanması ve mahrumiyetin farkında olunmamasından kaynaklanmaktadır (Bilgiseven 1986: 6) (Tatar 1999: 94). Ayrıca mahrumiyetin farkında bulunduğu durumunda bile, cemaatçi ve geleneksel toplumlarda bulunan hissî ilişkilerle bağlılıklar (Kessler 1985: 110) ve kadercilik anlayışı, mevcut durumun protestosuna sebebiyet vermemektedir.

Modern toplum yapısının insanın ihtiyaçlarını karşılama noktasında yetersiz kalması ile oluşan problemlerin ve sancuların yoğunlaşması nedeniyle, post-modern olarak belirtilen yeni bir toplum tipi doğmuştur (Jeanniere1993: 22). Bu toplum tipinde protestolar farklı bir tarzda gerçekleşmiştir. Her şeyden önce yeni toplumsal hareketlerin özgürleştirici potansiyelinin de etkisiyle (Harvey1999: 64) protestoyu gerçekleştiren kitle değişmiş, bu kitle artık modern toplumdaki gibi homojen değil, farklı cinsiyet, yaş, mezhep, bölge, etnik köken ve gelir durumuna sahip heterojen bir karaktere bürünmüştür. Gelişen teknoloji ve kitle iletişim araçlarının da etkisiyle

simülasyon çağını yaşayan postmodern toplumda (Lyotard1997:156), (Horrocks2005:5), (Murphy2000: 35) mevcut problem kaynağı, mektup, faks, e-mail, telefon gibi farklı iletişim vasıtaları kullanılarak protesto edilirken yine bu toplumda çevrecilerin nükleer atık taşınan tren raylarına ve gemilere kendilerini zincirlemeleri, savaşı protesto etmek amacıyla toplu hâlde soyunması veya canlı kalkan mahiyetinde Irak'a gitmesi gibi, farklı protesto tarzları gerçekleştirilmiştir. Postmodern toplumda, protestoya konu olan olaylar da farklılık göstermiş, daha çok bu yapıdaki protestolar, ahlaki, ekolojik, çevre sorunları, kadın hakları, ve hayvan hakları gibi konular ve problemler üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu konuların çoğunun modern toplum yapısından kaynaklandığı düşüncesinden dolayı, konunun protestosuyla beraber ona kaynaklık eden yapının da(modern) protestosu söz konusu olmuştur. Zaten gerçekte postmodern toplumun oluşum argümanları temelinde ve özünde modern toplumun protestosu vardır.

Bunların yanında, protestonun gerçekleşme biçimlerini dikkate alarak Anton C. Zijderveld, genel olarak üç tip protestodan bahsetmektedir (Zijderveld 1984: 168-170) Bunlar gnostisizm, anarşizm ve aktivizmdir. Gnostikler, savaş ve sosyal adaletsizliği karşı protestoda bulunmazlar. Eğer protesto hareketi kendilerine heyecan veriyor, duygusal şoklar sunuyor ise katılabilirler. Realiteden uzaklaşıp subjektif nirvananın şu veya bu formuna sığınır. Rasyonelleşmeye ve rutinleşmeye karşı olan gnostiklerin yanında anarşistler, modern dünyanın geleneksel değerlerine karşı isyan hâindedirler. Kendisine özgü bir yaşam tarzı bulunan ve modern toplum için kutsal olan ne varsa tamamını inkâr eden anti kültürü ya da belki de daha iyi tanımlama ile karşı kültürü ileri sürerler. Düzene, düzenin normlarına ve geleneksel değerlere karşı olan isyan üzerinde tüm enerjilerini yoğunlaştırırlar.

Bu protesto tarzıyla alakalı olarak özellikle gençlerin gerçekleştirdiği, diğer bir protesto tipi de pasif protesto eylemleridir. Karşıt kültür içerisinde yer almayan, ancak aynı zamanda ortak kültüre de katılmayan, daha çok alt-kültür gruplarında farklı arayış, heyecan ve tatmin peşinde olan gençlerdeki reddediş yönelimleri bu türden protesto çizgisi içerisinde yer almaktadır. Somut olarak meydanlarda ve ortada gözükmeyen bu tip protestolar içerisindeki gençlik, alt kültür gruplarında toplumdan amacı, isteği ve beklentisi olmadan âdeti kapalı hücre hayatı yaşamaktadır. Kendilerini sosyal değerlerden ve kurumlardan soyutlayarak topluma karşı bir protestoya girişmektedirler. Bu alt kültürlerdeki gençliğin böyle

modernleşme süreci içerisinde, ifade özgürlüğüne imkân tanıyan demokratik modern kurumların da etkisiyle, toplumların daha sivil bir karaktere bürünmesiyle birlikte protesto hareketleri daha çok meydana gelmiştir.

bir protesto biçimine yönelmesinin sebebi, toplum tarafından sunulan hedeflerin arayış içerisindeki gençliği doldurmada eksik kalması veya gençler tarafından kabul edilmemesidir. Topluma yönelik bu tip soyut ve içe dönük yapılan protestolar aslında bireyde anlamsızlık ve umutsuzluk duygularını oluşturması bakımından oldukça tehlikelidir. Çünkü böylesi duyguların yoğunlaştığı bir gencin psikolojik atmosferi, çoğu zaman onu diğer faktörlerin de etkisiyle intihar gibi vahim olayların içerisine düşürecektir. Zira bu yöndeki ortaya çıkan çoğu gençlik intiharlarının temelinde, kendilerini sorumlu olarak gördükleri, anne-baba, sevgili ve toplum gibi otoritelere karşı bir mesaj, cevap, reddediş ve protesto vardır.

Anarşistler esas itibarıyla kültür bazına dayalı protesto eylemleri içerisinde yer alırlar. Oysa Aktivistler sosyo-politik alanların yeniden düzenlenip biçimlendirilmesi davasını gütmektedirler. Toplumsal değişimi amaçlayan aktivistler genç entelektüellerin, özellikle de üniversite öğrencilerinin, genç öğretim üyelerinin ve sanatkarların yürüttükleri bir harekettir. Toplumdaki eşitsizlikleri ve adaletsizlikleri ortadan kaldırmak için entelektüelleri harekete geçirmek isterler. Entelektüellerin harekete geçirebilmek için sıkı kuralları ortadan kaldıracak bir üniversite reformuna ihtiyaç duyulduğunu söylerler. Sonuçta üniversiteler aktivist protestolarının tam orta noktasını oluşturmaktadır. Bazen yapılan gösteriler şiddete dönüşmez. Üniversitede gerçekleştirilen basit oturma eylemleri olarak kalır. Ancak çoğu kez aktivistler üniversite kampüsünün sınırlarına sığmazlar, caddelere taşarlar, düzenin nefret edilen gücünün sembolü durumunda bulunan polisle çatışırlar. Bunlar kuramsal düzenin mevcut formları ile uyum içerisinde olmayı reddetmektedirler ve bütünüyle yeni toplumsal düzenin ve mutlak demokrasinin rüyasını görmektedirler (Zijderfeld 1984: 172).

Bir sorunun çözümü için ortaya çıkan protestoların katılanlarda görevini yerine getirmiş insanlara has bir rahatlamayla arınma duygusu oluşturması, böylelikle bireyde özgürleşmeyi sağlayacak ve kendisi doğru siyaseti tespit edecek bir potansiyeli ve arayışı köreltmesi durumu vardır. Böylelikle ülkeyi kurtarmak ve problemi çözmek için gerçekte bir şey yapmak yerine, kurtuluş formülleri üretmek, sloganlaştırmak, söze çevirmek ve olabildiğince problem/çözüm alanını bireyden, yani kendinden uzaklaştırmak, “dışsallaştırmak” mantalitesi ortaya çıkar (Bostancı 1997: 79). Bu da bireydeki sorumluluk duygusunun azalmasına neden olacak ve böylece sair zamanlarda problemi çözme noktasında bireyi gerekli olan çaba ve gayretten mahrum edecektir.

Ayrıca düzene ve otoriteye karşı gelen protestocular, aslında eylem merkezli, kendilerinin ortaya koydukları mukabil otoritenin varlığından habersizdirler. Oysa mukabil otorite, Althusserci ifade ile etkin “ideolojik araçlarla” kendini ortaya koymaktadır. İnsan olmak, demokrat olmak, özel bir üniversite için mücadele vermek, harçlara karşı çıkmak, sloganlarında işlenen akılcılık, ezilme ve sömürülme şeklinde haklılaştırılan mağduriyet temsili bu mukabil otoritenin ideolojik araçlarıdır. Ayrıca

özgürleşme bilincinin anlamaya değil inanmaya yönelik olduğunu ve bununda insanı gerçekten nerede olduğunu bilmediği bir yaşam pratiğinden hareketle “mahkûmiyet bilincine” götürdüğü belirtilmektedir (Bostancı1997: 80).

Sonuç

Her ülkenin genç kuşağı, toplumun o günkü sosyal, ekonomik ve kültürel yapı şartlarının etkisi altındadır. Ülkenin mevcut durumu, siyasetin çelişkileri ve sosyo ekonomik düzensizlikler gençliği etkilemektedir. Bunlar karşısında gençliğin takındığı tavırlar ve giriştiği eylemler de toplumu etkilemekte ve yankı uyandırmaktadır.

Üniversite gençliği, konumu, imkânları ve kapasitesi itibarıyla gençlik hareketleri içerisinde önemli bir yere sahiptir. Gençliğin toplumsal olayları karşı en duyarlı kesim olması, toplumu ilerletip geliştirecek sorumluluğu ve geleceğin umudunu kendilerinde görmeleri, onların toplumsal huzursuzluklardan ve dengesizliklerden hemen etkilenmelerine sebep olmaktadır. Böylece toplumsal huzursuzluklardan ve dengesizliklerden hemen etkilenip harekete geçmektedirler. Üniversite çevresinde meydana gelen bu gençlik hareketleri, çoğu zaman toplumsal alanda önemli çapta gerçekleşen siyasi ve sosyal olayların tetikleyicisi olmaktadır. Zira çoğu zaman üniversite gençliği bu hareketlere girişirken, hem diğer gençlik gruplarını hem de toplumdaki farklı sosyal kesimleri arkasına almaktadır. Bu kesim çoğunlukla da var olan düzene tepkilerini ifade etmek için protesto, hareketlerine girişmektedirler.

Gençlik toplum için hem potansiyel bir güç kaynağı hem de ihmalkârlıkların yol açtığı risklerle beraber sosyal yapının istikrarını tehdit edebilecek bir kesimdir. Toplumun mevcut koşulları ve gençliğe sunduğu değerler, bu kesimin durumuna ve manzarasına da tesir edecektir. Dolayısıyla aktif, coşkulu ve bir isyan çağını yaşayan gençliğe yönelik, toplum tarafından dönemsel özellikleri de dikkate alınarak, sosyo-kültürel yapının müşterek değerleri istikametinde hedefler sunulmalıdır. Böylece sosyal yapı ile bir uyum içerisinde olan gençlik, kendilerine tanınan özgürlükler içerisinde topluma hizmet ederek sosyal gelişmenin dinamik unsuru ve gücü olacaktır. Aksi hâlde gençlik, bünyesinde barındırdığı, aktifliği, dinamikliği ve isyanını illegal yapıların da yönlendirmeleriyle kendisini çevreleyen otoritelere ve sosyal kurumlara, bütün olarak topluma yöneltecek ve gelişmenin önünde bir engel olacaktır.

Gençliğin millî kültürü edinmesinde kanalların tıkalı olması onu farklı arayışlara itmektir. Bu kanallar gençliğin yetişmesinde ve gelişmesinde toplumla gencin intibakını sağlamada etkili olan kanallardır. Bunlar gençliği çevreleyen sosyal ve idari yapı, aydınlar, eğitim kurumları, kitle iletişim ve bilişim araçları gibi yapılar ve kurumlardır. Toplumun işleyen bu yapıları, gençliğe yönelik yüksek bir ülküyü aşılmalı ve ayrıca bu ülkeye ulaşacak vasıtaları temin etmelidir.

Kaynaklar

- ALTUĞ, Hikmet-KÖKNEL, Özcan (1970), vd. Öğrenci **Hareketlerinin Bilimsel Yönden Araştırılması**, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- BİMĞİSEVEN, A. Kurtkan (1986), **Genel Sosyoloji**, İstanbul: Filiz Kitabevi.
- BOTTOMORE, Tom (1987), **Siyaset Sosyolojisi**, Ankara.
- ÇELEBİ, Nilgün; “**Genç Sosyalleşme, Sosyal ve Kültürel Yapı**”, I. MillîGençlikKongresi, 6-8 Kasım 1985,
- DAVER, Bülent (1990), **Siyaset Bilimine Giriş**, İstanbul
- DETH, Jan W. Van-SCARBROUĞH (1975), Elinor“*The Concept of Values*”, **The Impact Of Values**, Oxford-s.24
- EKŞİ, Aysel (1991), “*Gençlik Döneminde Uyum ve Davranış Sorunları*”, **Aile Yazıları**, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara.
- ERGİL, Doğu (1979), “*Siyasal Eylemcilerin Toplumsal Nitelikleri*”, Ankara: A.Ü.S.B.F. Basın ve Yay. Yüksekokulu,
- ERSOY, Ersan (1999),“*Şeytanın Kölesi Gençlik*”, Orkun, s. 21, İstanbul.
- FCOMM, Erich (1990), **Özgürlükten Kaçış**, (çev. Selçuk Badak,) İstanbul: Payel Yayınları.
- HABERMAS, Jürgen (1992), **Rasyonel Bir Topluma Doğru**, Öğrenci **Protestosu**, Ankara.
- HARVEY, David (1999), **Postmodernliğin Durumu**, İstanbul: Metis Yay.
- HÖKELEKLİ, Hayati (2002), **Gençlik ve Din Gençlik, Din veDeğerler Psikolojisi**, Ankara: Okul Yayınları.
- HORNEY, Karen (1986), **Günümüzün Nevrotik İnsanı**, (çev. A. Erdem Bagatur) İstanbul: Yaprak Yayınları.
- HORROCKS, Christopher (2000), **Boudrillard ve Milenyum**, (çev.H. Kaan Ökten,) İstanbul: Everest Yayınları.
- İnan, A. Mithat; **Toplum, İdeoloji, Gençlik**, GündoğanYayınları, Ankara-1989
- JANSSEN, Jacques; DECHESNE, Mark; **The Psychological Importance of Youth Culture**, Youth and Society, Dec99, Vol31.İssue2
- JEANNIERE, Abel (1993), “*Modernite Nedir?*”,(çev. TUTAL, N.), **Modernite versus Postmodernite**, drl. M. Küçük, Ankara: Vadi Yayınları, s.22 , Best, Steven- Kellner, Douglas;age., s.24
- KALAYCIOGLU, Ersin (1984), **Çağdaş Siyasal Bilim**, İstanbul.
- KESSLER, Gerhard (1985), **Sosyolojiye Başlangıç**, (çev. Z.F Ç Fındıkoğlu,) 2. Baskı, İstanbul: İ.Ü.İ.F. Yayınları, s.110 .
- KIŞLALI, A. Taner (1974), Öğrenci **Ayaktanmaları**, Ankara: Bilgi Yayınları.
- KÖKNEL, Özcan (1996), **Cumhuriyet Gençliği ve Sorunları**, İstanbul.
- KRECH, David- CRUTCHFIELD, Richards (1980),**Sosyalpsikoloji**, İstanbul.

- KÜÇÜKCAN, Talip, "*Üniversiteler ve Demokrasi Kültürü*", 30Aralık 2012 Pazar <http://www.setav.org/tr/universiteler-ve-demokrasi-kulturu/yorum/2375>
- LAURITZEN, Peter (1990), "*Gençlik ve Şiddet*" *Türkiye Günlüğü*, s. 21, Ankara.
- LYOTART, J.F (1997), *Postmodern Durum*, (çev. Ahmet Çiğdem,), 2. Baskı, Ankara: Vadi Yayınları.
- ŞERİF, Mardin (1982), *İdeoloji*, Ankara: Turan Kitabevi.
- MICHAUD, Yves (1991), *Şiddet*, (çev. Cem Muhtaroglu,), İstanbul: İletişim Yayınları.
- MORGAN, Clifford T. (1995), *Psikolojiye Giriş*, (çev. ARICIVEDİÇ, Hüsnü), Ankara.
- MURPHY, Jhohn W. (2000), *Postmodern Sosyal Analiz ve Postmodern Eleştiri*, İstanbul: Paradigma Yayınları.
- ÖZBAY, Haluk-Emine (1996), *Gençlik*, İstanbul.
- PENNER, Louis A. (1978), *Social Psychology*, Oxford.
- SARAN, Nephane (1975), *Üniversite Gençliği*, İstanbul: İ.Ü.E.F. Yayınları, s.72-73
- ŞENER, Sami (1991), *Türkiye'de Gençlik Olayı*, İstanbul, s. 15
- ŞERİF, Muzaffer-CAROLYN, W. (1996), *Sosyal Psikolojiye Giriş II*. (çev. M. Atakay, A. Yavuz,), İstanbul.
- SEZEN, Yumni (1990), *Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar*, İstanbul: M.Ü.İ.F. Yayınları.
- TATAR, Hüsnüye C. (1999), *Nuhun Gemisindekiler, Şehirleşme ve Dini Cemaatleşme*, İstanbul: Turan Yayınları.
- TURAN, İlter (1986), *Siyasal Sistem ve Siyasal Davranış*, İstanbul.
- TÜRKDOĞAN, Orhan (1997), *Sosyal Hareketler Sosyolojisi*, İstanbul.
- TÜRKDOĞAN, Orhan (1985), *Sosyal Şiddet ve Türkiye Gerçeği*, Ankara.
- ÜLGENER, Sabri F. (1980), "*İzm'ler ve Sistemler I. Slogan Çağı ve İzm'ler Savaşı*", İstanbul: İ.Ü.İ.F. Mecmuası, C.36, S.1-4.
- ÜNVER, Özkan (1986), *Gençliğin Sosyo-Ekonomik Sorunları*, Ankara.
- ZİJDERYED, Anton C. (1984), *Soyut Toplum*, Ankara.